

Prof. dr hab. Andrzej Sakson
WNPiD UAM
Instytut Zachodni w Poznaniu

Ocena rozprawy doktorskiej mgr Joanny Iwaszkiewicz
pt. „ Muzea i muzealia na Pomorzu Zachodnim i ich
losy po drugiej wojnie światowej „. Toruń 2024,
200 stron maszynopisu

Przemiany społeczne, polityczne i kulturalne dokonujące się na obszarze Pomorza Zachodniego w latach 1945 – 1949 stanowią istotny i złożony problem badawczy. W regionie tym, tak jak i na całym obszarze Ziemi Odzyskanych/Ziem Zachodnich i Północnych Polski dokonał się po 1945 roku niespotykany w dziejach nowożytnej Europy proces masowej wymiany ludności. Zachodzące tu procesy społeczne charakteryzują się niezwykle intensywnością i złożonością.

Istotną rolę w procesach „wrastania” , „bycia u siebie” mieszkańców Pomorza Zachodniego po 1945r. odgrywał stosunek polskich władz do niemieckiego dziedzictwa kulturowego. Przed władzami centralnymi, regionalnymi i lokalnymi pojawił się problem stosunku do ponemieckich muzeów oraz stworzenia nowej sieci polskich placówek muzealnych. Kwestia ta wpisywała się w politykę szybkiej „repolonizacji” i „odniemczania” Ziemi Zachodnich i Północnych (ZZiP). W odniesieniu do muzeów oznaczało to „usunięcie wszelkich śladów pozostałości niemieczyny” oraz „eksponowanie polskości”.

Wyżej zarysowane zjawiska są przedmiotem analiz opiniowanej pracy. We wstępie autorka formułuje przedmiot, cel główny oraz problem badawczy. Celem głównym jest „ przedstawienie początków rozwoju muzealnictwa na terenie Pomorza Zachodniego, jego rozwoju w okresie międzywojennym oraz polityki władz polskich w stosunku do niemieckiej spuścizny muzealnej na Pomorzu Zachodnim w latach 1945 – 1949 i określenia jej wpływu na losy ponemieckich placówek muzealnych po II wojnie światowej” (str. 5).

Przedmiotem pracy jest „geneza muzeów niemieckich funkcjonujących na ziemiach włączonych w 1945r. w skład państwa polskiego oraz ich powojenne losy” (str. 4). Autorka formułuje także główny problem badawczy (pytanie badawcze): „jak przebiegał proces rozwoju muzealnictwa niemieckiego na Pomorzu Zachodnim w XIX i XX wieku oraz jaka była polityka władz polskich wobec muzeów i muzealiów na Pomorzu , a także jaki był wpływ działań wojennych i polityki władz polskich na zachowanie zbiorów dokumentujących historię Pomorza ?,, (str. 5).

W celu wyjaśnienia tak postawionego problemu , sformułowanych zostało osiem szczegółowych pytań badawczych (str. 6). W pracy brak jest hipotezy badawczej (głównej i szczegółowych).

Autorka poprawnie sformułowała temat i zakres swoich zainteresowań. Chronologiczny układ pracy jest logiczny i nie budzi zastrzeżeń. Badaczka dokonała poprawnej periodyzacji okresów historycznych, które pokrywają się generalnie z poszczególnymi rozdziałami pracy. Rozprawa składa się z relatywnie krótkiego wstępu (str. 3 – 8), który zawiera: uzasadnienie wyboru tematu, celu i problemu badawczego, stanu badań oraz potrzeb badawczych, obszaru przestrzennego badań, cezurę pracy oraz metod badawczych (indukcyjna, statystyczna, porównawcza oraz instytucjonalna i prawna).

W podrozdziale 1.3 wstępu pomimo zapowiedzi nie znajdujemy analizy stanu badań, tzn. brak jest charakterystyki prac o charakterze syntetycznym, analitycznym czy materiałowym w rozbiciu np. na monografie czy artykuły. We wstępie nie jest wymieniana jakakolwiek praca w języku polskim czy niemieckim dotycząca problemów poruszanych w pracy.

Analizy zawarte w poszczególnych rozdziałach oparte zostały na licznych kwerendach archiwalnych prowadzonych w Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Szczecinie, Archiwum Państwowym w Toruniu oraz w archiwach muzeów Pomorza Zachodniego. Niestety autorka nie przeprowadziła kwerend w archiwach niemieckich (np. w Bundesarchiv w Berlinie) czy też rosyjskich. To poważne niedociągnięcie, powodujące, iż przedstawione analizy mają w znacznej mierze ograniczony i jednostronny charakter. Dotyczy to zarówno sytuacji przed jak i po 1945r. Z tego względu właściwe byłoby uzupełnienie tytułu rozprawy, który mógłby brzmieć: „Muzea i muzealia na Pomorzu Zachodnim i ich losy po II wojnie światowej w świetle polskich źródeł archiwalnych”. Brak dostępu do archiwów niemieckich i rosyjskich (część z nich dostępna jest w Internecie) w znaczący sposób ograniczył analizę problemu badawczego. Znajomość tych archiwów pozwoliłaby np. uzyskać odpowiedź na pytania dotyczące wielkości zbiorów muzealnych ewakuowanych przez Niemców i wywiezionych przez Rosjan oraz ich charakteru i wartości.

Opiniowana praca obok wstępu, składa się z czterech rozdziałów, zakończenia oraz bibliografii. Narracja autorki jest przejrzysta. Rozprawa napisana jest dobrym stylem, co należy podkreślić.

Generalnie praca składa się z dwu zasadniczych części. Ich datą graniczną jest rok 1945 oznaczający zmianę przynależności państwowej Pomorza Zachodniego. Rozdział drugi (str. 9 - 39) dotyczy powstania i rozwoju muzealnictwa na Pomorzu Zachodnim do 1918r. Autorka w interesujący sposób analizuje w nim początki kolekcjonerstwa, organizację zinstytucjonalizowanego muzealnictwa w XIX wieku oraz charakterystykę poszczególnych placówek muzealnych w tym ich liczbę i rozmieszczenie, zasób i rodzaj zbiorów, itp.

Rozdział trzeci (str. 40 – 89) dotyczy muzealnictwa w latach 1919 – 1945. Znajdujemy w nim rozważania na temat roli kultury i sztuki w państwie niemieckim oraz charakterystyki poszczególnych muzeów na obszarze Pomorza Zachodniego.

W ogólnej charakterystyce regionu do 1945r. należałoby bardziej wyeksponować fakt jednorodności narodowej (niemieckiej) i religijnej. W okresie międzywojennym 92% mieszkańców regionu stanowili protestanci, a jedynie 6,5% katolicy (na ogólną liczbę 2,4 mln ludności prowincji w 1940r.). Większość mieszkańców, o czym wspomina autorka, mieszkała na wsi lub w małych miasteczkach. Tylko Szczecin posiadał charakter wielkomiejski. Pomimo prowincjonalnego charakteru wielu miast, funkcjonowały tam aktywne środowiska lokalne, czego efektem było m.in. powstanie wielu muzeów. Służyło to zachowaniu własnej tożsamości nie tylko wśród miejscowych elit.

Autorka trafnie zwraca uwagę na rolę muzeów w niemieckiej polityce historycznej przed 1945r. Celowo nawiązywano do „germańskiej przeszłości” , marginalizując wpływy i znaczenie innych kultur. Służyło to potrzebom, jak pisze autorka, „zdefiniowania swojej tożsamości, a w konsekwencji znalezieniu czynnika spajającego ogromne zróżnicowanie społeczności krajów niemieckich” (str. 3).

Wyrokami historii w 1945r. sytuacja się odwróciła. Polska, po okresie radzieckiego wladztwa w postaci komendantur wojennych, przejmując Pomorze Zachodnie i całość ZZiP, dążyła do zacierania wszelkich śladów niemieckości i budowania, na relatywnie wątpliwych przesłankach historycznych, nowej tożsamości wśród nowych mieszkańców regionu.

Rozdział czwarty ukazuje przejście niemieckich muzeów przez polskie władze w 1945r. Autorka analizuje okres radzieckiej okupacji, organizację polskiej władzy oraz zabezpieczenie ponemieckich zbiorów (str. 90 – 127).

Rozdział piąty (str. 128 – 172) dotyczy polskiej polityki muzealnej na Pomorzu Zachodnim w latach 1945 – 1949. Na uwagę zasługują rozważania na temat koncepcji i realizacji polskiego muzealnictwa na bazie niemieckich zbiorów.

Równie interesujący jest opis losów pomorskich muzealiów. W wyniku alianckich nalotów bombowych oraz zbliżającego się frontu władze niemieckie przystąpiły do ich ewakuacji i „rozproszenia”. Dotyczyło to szczególnie najcenniejszych zbiorów.

Radzieckie władze okupacyjne i poszczególni żołnierze dokonywali grabieży i wywozu (po części jako rekompensata i element reparacji wojennych). Polskie władze i szabrownicy prowadzili własną politykę, która sprowadzała się z jednej strony do „przejęcia i zabezpieczenia” zbiorów ale także do zwykłej kradzieży, dewastacji czy niszczenia, np. poprzez brak lub niemożność zabezpieczenia zbiorów.

W kontekście tych rozważań znamieną jest tabela nr 9 na str. 163 – 164, która ukazuje wykaz muzeów pomorskich funkcjonujących w czasach niemieckich w liczbie 24 i w okresie polskim, kiedy to w latach 1945 – 1948 funkcjonowało jedynie pięć placówek (w Szczecinie, Darłowie, Lęborku, Koszalinie i Słupsku). Obecnie działa dwadzieścia muzeów o charakterze regionalnym i lokalnym, co oznacza odtworzenie stanu sprzed 1945r.

O losach i specyfice muzeów lokalnych w okresie powojennym autorka poświęca (w porównaniu do innych rozważań) relatywnie mało miejsca (str. 161 – 172).

Szkoda, że autorka charakteryzując zakres terytorialny pracy, tj. szeroko rozumianego Pomorza Zachodniego (późniejsze województwa: szczecińskie, koszalińskie, zielonogórskie) nie zamieściła map ukazujących często zmieniające się granice administracji państwowej, samorządowej czy kościelnej (m.in. w 1945r., 1945 – 1947 i 1950r.). Ułatwiłoby to lekturę pracy.

Autorka zapoznała się z obszerną literaturą przedmiotu (bibliografia obejmuje ogółem 22 strony). Tytułem uzupełnienia warto zwrócić uwagę na następujące prace w języku polskim, których znajomość przyczyniłaby się do pogłębienia analiz:

- Region czy regiony? Ziemie Zachodnie i Północne 1945 – 1989, pod red. W. Kucharskiego i innych, Wrocław 2022 (szczególnie opracowania odnoszące się do Pomorza Zachodniego a dotyczące ujęcia historyczno-geograficznego – J. Hackman, polityki historycznej – P. Migdalski czy społeczeństwa i kultury – A. Kwaśniewska).
- Z. Romanow, Kreowanie „polityki pamięci” na Pomorzu Zachodnim w latach 1945 – 2000. Zeszyty Instytutu Zachodniego, nr 24/2002.
- W. Skóra, Słupsk 1945. Miasto Niemców, Sowieców i Polaków. Poznań 2023.
- J. Aniszewska, Zamęt. Czas powojnia w Stargardzie i okolicznych miejscowościach., część 1 i 2. Poznań 2022.
- M. Rutowska, Kilka dokumentów z lat czterdziestych, w: Wokół niemieckiego dziedzictwa kulturowego na Ziemiach Zachodnich i Północnych, red. Z. Mazur. Poznań 1997, strony 257 - 300. To lektura obowiązkowa gdyż pomieszczono tam ważne dokumenty dotyczące polityki muzealnej na Pomorzu Zachodnim oraz na ZZiP.
- M. Tureczek, Dzwony pożyczone. Studia historyczne i prawne nad problematyką dóbr kultury. Poznań 2020.

- K. Milewska, Gromadzenie zbiorów w Muzeum Narodowym w Szczecinie w latach 1945 – 1995, w: 50 lat polskich badań nad sztuką Szczecina i Pomorza Zachodniego, red. M. Glińska. Szczecin 1996, str. 125 -143.

- J. Podsiadło, Muzeum jako ośrodek kształtowania tożsamości. Kielce 2010.

Kwestią pominiętą w pracy są losy „zbioru kolonialnego” zgromadzonego przez G. Buschana w niemieckim muzeum miejskim w Szczecinie. Kolekcja liczyła ponad 1500 „obiektów kultur pozaeuropejskich”. O sprawie tej pisze S. M. Kubiak w opracowaniu pt. „„[...] już nie mówiąc o sztuce ludów pierwotnych”. Szczecin, kultury pozaeuropejskie i polska kolonizacja „Ziem Odzyskanych” „. „Pamiętnik Sztuk Pięknych”, nr 14, 2019, str. 129 – 138 (tamże literatura przedmiotu).

W pracy autorka używa pojęcia Ziemie Odzyskane. Stosuje także inne formy zapisu: tzw., w cudzysłowie, pisane małymi literami lub z małej i dużej litery (por. strony 103, 138 – 140).

W zakończeniu pracy znajdują się odpowiedzi na pytania badawcze. Brak jest natomiast odpowiedzi na pytanie ósme dotyczące realnych strat poszczególnych muzeów.

Odrębna kwestią jest pytanie na ile polityka muzealna i losy muzealiów na Pomorzu Zachodnich różniły się od innych regionów ZZiP, np. od Ziemi Lubuskiej. Literatura na ten temat jest bogata, por. np. Ziemia Lubuska. Rozważania o historii i tożsamości regionu, red. T. Nodzyński, M. Tureczek, J. Zięba. Zielona Góra 2014.

Autorka nie ustrzegła się pewnych (relatywnie nielicznych) błędów redakcyjnych i literowych. Oto niektóre z nich:

- brak miejsca wydania w niektórych przypisach (przypis 320); część tytułów pisana jest kursywą a część nie (np. przypisy: 312, 323, 373); błędny zapis nazwiska: jest Rutkowska zamiast Rutowska (przypis 371). Brak tego nazwiska w bibliografii

- brak daty dostępu do stron internetowych (np. przypis 76).

*

Przedstawione powyżej uwagi nie wpływają na całokształt pozytywnej oceny rozprawy. Stwierdzam, że praca mgr Joanny Iwaszkiewicz odpowiada warunkom ustawowym stawianym rozprawom doktorskim. Wnoszę o jej przyjęcie i dopuszczenie do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Poznań, 6.10. 2024r.

Andrzej Salek

